

ӘОК 130.2

Э. ДЮРКГЕЙМ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ: ҚОҒАМДЫҚ ЖАДЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ ДІННІҢ ОРНЫ

Смагулов Ержан МТ-41

smagulov_yen@enu.kz

Л.Н. Гумилев ат. ЕҰУ

«Мәдениеттану» мамандығының 4 курс студенті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Ғылыми жетекшісі – А. Рамазанова

Дюркгеймнің көзқарасы бойынша, дін қоғамның құрылымын көрсетіп қана қоймайды, сонымен бірге адамдардың үміті мен сенімін ортақ бір сенім күшіне бағыттай отырып, қоғам құрылымын нығайтады. Мұндай бірігу қызметі ритуалдарды орындау барысында жүзеге асады. Мысалы, тотемизм таралған тайпалардың арасында тотем болып саналатын өсімдік немесе жануарды тұтынуға арнайы ритуалдарды орындау кезінде ғана рұқсат етілген. Мысалы, үнділіктердегі лотос гүлі мен сиырдың тотемдік бейнесі. Жалпы тотем немесе тотемизм – адамның шығу тегін белгілі бір жануармен байланыстыру, қандай да бір заттың күшіне сену. Тотем терминін алғаш рет Дж. Лонг енгізген. Адамзат дамуының алғашқы қауымдық сатыларында адамдар өздерінің табиғатпен байланысын толық сезінген, сондықтан да олар өздерінің шығу тегін табиғат құбылыстарымен байланыстырған. Арғы ата – тотемнің сол халықтың мифтерінде, аңыз әңгімелерінде айтылған тарихы, олардың мәдени ұйымдастырылуының негізі болып саналады. Қазірде тотемнің қалдықтарын мемлекеттік рәміздерден, логотиптерден т.б. көруге болады. Қазақ мәдениетінің архетипі – көне түркі мәдениетінде де тотемдік көзқарастар молынан кездесіп отырған. Көне түркілердің өздерінің шығу тегін көк бөрімен байланыстыруы, қарапайым халық арасында сол Көкбөрі рухының ерекше орын алатындығын дәлелдейді. Э. Дюркгейм өзінің қорытындысына австралиялық тайпаның тотемдік дінін зерттеу негізінде келді. Тотем – қасиетті саналатын табиғаттан берілген символ. Әрбір тотем туысқандық топтың немесе әулеттердің символын көрсеткен. Әулет қоғамның негізгі бірлестіктері болса, ал тотем – әулет бірлігінің символы, елтаңбасы болған. Олардың діндері, өздері өмір сүрген қоғамның құрылымын көрсетті.

Мешіттер, шіркеулер, саяси топтар және атақты тұлғалар өз өмірінің мәнін діннен көретін адамдарды өздеріне жұмылдырады. Мамандар діннің қандай әлеуметтік мақсаттарға қызмет ететінін анықтауға тырысса, ал кейбіреулері қандай жағдайда дін таптық жүйені нығайтады немесе оны түбірімен жояды, болмаса алғашқысы мен соңғысының қалыптасуына мүмкіндік береді деген сұрақтың шешімін көрсеткісі келді. Э. Дюркгеймнің дін теориясында, қоғам адамдық тәжірибені нығайтады және адамдар сыртқы күштердің әсерін түсіндіруге жауап іздейді. Бұл қоғамның құрылымына сәйкес келетін діннің қалыптасуына әкеледі. Дюркгейм зерттеулері бойынша, діннің негізгі және айрықша белгісі – қасиетті объектілерге бағытталған, қоғамдық келісім күшін жинайтын, ұжымдық сананы қолдайтын және оларға өмірге қажетті сенімді ұялататын ол – ритуалдарды орындау деген. Бұл жерде қоғам әрі Құдай, әрі сенуші болып табылады.

«Әдет-ғұрып», «салт-дәстүр» ұғымдары ритуал түсінігімен тығыз байланысты. Ритуалды, оның мәнін анықтау күрделі мәселе болып табылады. Оның көптеген анықтамалары бар. Зерттеушілердің басым көпшілігі ритуалға анықтама бергенде, оны діни жүріс-тұрысты білдіретін категория ретінде түсінуден бастайды. Мысалы, Э. Дюркгейм ритуалды «адам өзін қасиетті объектілермен қатынаста қалай ұстау керек

екендігін айқындайтын жүріс-тұрыс ережелері» деп санайды. Дюркгейм ритуалды тыйым салынған объектілермен байланыстарын негативті, ал құрбандық шалу, ата-баба аруағына табыну, күнәсін өтеу сияқтылармен байланыстыларын позитивті деп бөлген. Ол ритуалдың әлеуметтік қызметі ұжымдық сезімді күшейту, әлеуметтік бірлікті қолдау деп санады. К. Лоренц ритуалды жүріс-тұрыс үлгілері ретінде қарастырады. Олар, негізінен, коммуникативтік қызмет, сондай-ақ бақылау, топты біріктіру, мәдени рәміздерді қалыптастыру қызметтерін атқарады. Қазіргі заманғы орыс ғалымы В. Топоров қоғамдық ритуал табиғатын талдап: «ритуал - бұл ұжымдық іс-қимыл. Ол әу бастан табиғат ырғағының заңдылықтарына бағынып, кейіннен адамдардың алғашқы әлеуметтік топтарының әлеуметтік ырғағын қалыптастырды» деген қорытындыға келеді. Ритуал барлық ұжымдық және қоғамдық жүріс-тұрысты реттейді, оған мән-мағына және мақсаттық сипат береді.

Зигмунд Фрейд, діннің басқа да қызметін көрсеткен. Оның ойынша, дін – адамдарды бала кезінен бойынан өткізіп келген қорғансыздық қорқынышынан сақтайды. Осындай қорқыныштан сақтанудың жолын бала ата-анасынан тапса, сол сияқты үлкендер оның жауабын жаратушыдан табуға тырысады. Оның пікірінше, діни түсінік – ол әлеуметтік иллюзиялар. Адамдар материалдық табиғатқа қарамақайшы өздерінің психологиялық қажеттіліктер үшін өмір сүріп жатқандығын түсінсе, бұл иллюзиялар жоққа шығар еді дейді. Қайшылық теориясының жақтастары, дін - бұл әлеуметтік өзгерістерге шыңдайтын күш деп түсіндіреді. Діндегі алауыздық пен ыдырау қоғамды радикалды түрде өзгертуі мүмкін. Бұған Ирандағы жағдай дәлел бола алады, мұсылман шиитер аятолла Хомейннің басшылығымен Иран шах үкіметін құлатып, ирандықтардың күнделікті өмірін мұсылмандық сенім ережесіне сәйкес ұйымдастырып көруді жасады. Діннің қоғамға әсерін тарихи талдау М. Вебердің зерттеуінде берілген. Кальвинизмнің етек алуы неміс ғалымының қызығушылығын оятты. Протестантизмнің негізгі ағымдары лютерияндық пен кальвинизм болып табылады. Мартин Лютердің уағыздауымен Германияда басталған реформациялық қозғалыс Еуропа көлеміндегі ірі оқиға болды. Тез арада германия шеңберінен шығып, еуропаның басқа елдеріне, ең алдымен, Швейцарияға, Нидерландыға тарады. XVI ғасырдың екінші жартысында реформация Венгрияда, Чехияда тарады. Реформацияның негізгі нәтижелері, жалпы алғанда, прогрессивті түрде болды. Ол католик шіркеуінің рухани үстемдігінің әлсіреуінен, Римге тәуелсіз діни қауымдастықтар мен шіркеулердің пайда болуынан, кейбір жағдайларда ұлттық шіркеуге айналудан көрініс тапты. Зайырлы биліктің нығайуы мен ұлттық мемлекеттердің дамуына жағдай жасады. Кальвинизм сенімі өзге діндерден адам тағдырының алдын ала анықталатындығын тұжырымдаумен ерекшеленді. Аталған ілім бойынша байлық ең ауыр сындардың бірі. Ал осы байлықтан түсетін табысты дұрыс пайдаланбау бұдан да өткен күнә. Ақша әрқашан әрекетте болуы керек. Өнеркәсіпте, саудада, несие саласында және өсімқорлық арқылы бұл ақшадан пайда табу да ұят нәрсе болып есептелмейді. Кальвинизм идеясы ең алғаш рет Германияда пайда болды. Жаңа діннің негізін Жан Кальвин қалады. Кальвин қарапайымдылық пен ұстамдылыққа шақырды. Бұл ілімде адам дүниеге келмей тұрып, оның рухы тыныштық таба ма, жоқ тозақ отында жана ма оны осы діни сенімде құдай шешеді. Сондай ақ, Құдай адамды таңдаулылар мен шеттетілгендер деп бөледі деп айтылған. М. Вебердің еңбегінің басты идеясы – әр елдегі экономикалық өмір оларда қалыптастасқан діни-әдептік нормаларға тікелей байланысты өтеді. Вебер дінді, бір жағынан, мәдени жүйенің белгілерін бойына жинақтайтын әлеуметтік-мәдени институт ретінде қарастырса, екінші жағынан, дін әлеуметтік әрекетке мазмұн және мағына беретін дербес құрылымға жатады. Әлемдік тарихты экономика шешеді деген Маркстің ерекше тұжырымына, Вебер, адамдар дүниесінде тұтыну емес, ақиқат, ізгілік және әсемдік билеуі керек деді.

Діннің құндылықты деңгейі құлшылық етудің күрделі жиынтығын көрсетеді, яғни киелі мәтіндер мен жазбаларда берілген құндылықтар, символдар. Мысалы, ислам дінінде құндылықтар мен білімнің көзі Құран болса, ал христиан дінінде Библия. Діннің әлеуметтік қызметтері, негізінен бірнеше бағытқа бөлінеді. Ең бірінші, дүниеге көзқарастық қызмет.

Дүниеге көзқарас адамдардың, олардың қауымдастықтарының құдай туралы, дүние туралы және ол дүниеден алатын адамдардың орны туралы жүйеге келтірілген білімдердің жиынтығы. Дін, құдай дүниені де, адамды да жаратқан алып күш, теңдесі жоқ құдірет, яғни абсолютті күш деп түсіндіреді. Одан кейін – бағалаушылық. Бұл бағытта діни сананың шешуші рөлі бар. Діни сана, қоғамдық сананың басқа формалары, айталық адамгершілік сана, көркемдік сана, құқықтық саналар сияқты өзінің құндылықтар жүйесін қалыптастырады. Ол жүйеге отбасының, оның мүшелері мен туған-туысқандарының қадірлейтін бейнелері, принциптері, нормалары жатады. Содан кейін тайпаның, елдің, халықтың, тіпті, халықтардың да қасиетті деп есептелетін әдет-ғұрыптары, арғы-бергі ата-бабалардың ерліктері және өткен тарихтың ұлы тұлғаларының өнегеөсиеттері кіреді. Ондай құндылықтар жүйелеріне тылсым күштердің – әулие, періште, құдайдың бейнелері жатады. Келесі бағыт реттеушілік қызметтер. Діни сана, қоғамның құқықтық санасы сияқты, адамдардың бірі мен бірінің, олардың қауымдастықтарға, құдайға, мемлекетке қатынастарын, яғни адамдардың өмірдегі қарым-қатынастарын реттеп отырады. Дін топтастыру қызметін де атқарады. Дін, дін иелері діни нанымдағы адамдарды белгілі бір мақсаттар төңірегінде топтастырып, ұйымдастырады. Діндерді келісімге келтіретін ондағы адамгершілік қағидалар. Осылар негізінде ынтымақтасу да, келісімге келу де Адамзат санасының ерекше бір түрі ретінде дін қоғамның саяси жүйесінің сипатына байланысты бірде жуандап, бірде жіңішкеріп, кейде кемерінен шығып, кейде жуасып талай ғасырды артқа тастады. Жер бетінде пенденің барында әлі талай асулардан өтері сөзсіз. Өйткені адам дінсіз өмір сүре алмаса, дінге де адамсыз өмір жоқ. Мемлекетке қатысты да осыны айтуға болады.

Э.Дюркгейм дінінің әлеуметтанулық теориясы көп уақыт өткенге қарамастан, зерттеудің маңызды көзі болып қала береді. Э. Дюркгеймнің еңбектерінде ұжымдық сана туралы идеялардың дамуы, яғни ұжымдық сенімдер және олармен байланысты моральдық қатынастар, қоғамда біріктіруші күш ретінде әрекет ететіндігін көрсетті. Э. Дюркгеймнің «Діни өмірдің қарапайым формалары» жұмысының тотемизм мен Алғашқы қауымдық кезеңдеріндегі дін бойынша жазылған басқа жұмыстарынан маңызды айырмашылығы оның әдіснамалық тәсілі болды. Э. Дюркгейм тотемизмнің пайда болуының бәсекелес теорияларын дәйекті түрде қарастыра отыра, сынады және жоққа шығарады, қоғамдағы діни құбылыстардың дамуын талдайды, ғылыми талдау үшін қол жетімді оның әлеуметтік аспектілерін зерттейді. Діни әдет-ғұрыпта адам өзінің «шатасқан әлеуметтік сезімдерін» нақты объектілерге аударады. Э. Дюркгейм діни фактілердің пайда болуының ерекше әлеуметтік жақтарын көрді. Сол себептен қоғамның ішіндегі сенім арқасында, қоғам да екі ерекше әлемге — қасиетті және зайырлы деп бөлінді. Э. Дюркгеймнің әйгілі гипотезасы, «Құдай құдайшыл қоғамнан басқа ештеңе емес», оның мұндай тұжырымы көптеген дәлелдерімен расталды. Солай бола тұра, Э.Дюркгеймнің ғылыми тұжырымдарын түсіну үшін дінге қарсы келетін дүние я болмаса дінге қарсы идеология жоқ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Дюркгейм Э. [Элементарные формы религиозной жизни: тотемическая система в Австралии](#) / пер. с фр. А. Апполонова и Т. Котельниковой. — М.: Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2018. — 736 с.
2. Дюркгейм Э. Моральное воспитание / пер. с фр., вступ. ст., примеч. А.Б. Гофмана. — М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2021. — 456 с.